

Yaşam Hakkı: İdam, Kürtaj, Ötenazi ve Siyasal Sorumluluk

Y. Furkan ŞEN (*)

Özet: İnsan, hak ve özgürlükleriyle bir değerdir. Şüphesiz insanın bir değer olarak anlam kazanabilmesi, sahip olduğu hak ve özgürlüklerin korunabilmesi ile mümkün olmaktadır. İşte bu noktada karşımıza hak ve özgürlüklerin korunabilmesi anlamında bir takım tercih sorunları çıkmaktadır. Her ne kadar hiçbir hak ve özgürlük diğerinden önce veya üstün değilse de, bazı hak ve özgürlüklerinin varolabilmesi, farklı hak ve özgürlüklerin korunabilmesi ile mümkün olmaktadır. Bu anlamlandırma temelinde karşımıza çıkan en temel kavram ise, “yaşam hakkı”dır. Ancak, söz konusu kavramın, içerisinde bir takım sorunlu alanları barındırdığı, devlet ve daha özelden güvenlik birimleri bağlamında, üzerinde önemle durulması gereken yanlarının bulunduğu da başka bir gerçektir.

Bu çalışmada, söz konusu değerlendirme doğrultusunda; yaşam hakkının içerdiği önem ve söz konusu olgunun barındırdığı tartışmalı alanlar ele alınarak, kavramın devlet açısından ortaya koyduğu sonuçlar Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin verdiği kararlar özelinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Hakkı, İdam Cezası, Ötenazi, Kürtaj, Negatif - Pozitif Sorumluluk, Güç Kullanma.

Right to Life: Capital Punishment, Abortion, Euthanasia and Political Responsibility

Abstract: Human being is a value with his rights and liberties. Gaining the meaning as a value, humanity is certainly in need of the protection of those rights and liberties. At this point, some preference matters are met in order to realise this protection. However much no rights and liberty has priority or superiority than other, existence of some rights and liberty is just possible by protection of others. The basic concept met through this evaluation is “right to life”. But it is another reality that, the mentioned concept accommodates some problematic themes and the sides that should be dwelled upon carefully for states and especially for security organizations.

In this study, through this evaluation; outcomes of the right to life for the states will be evaluated through the verdicts of European Court of Human Rights, while the importance of mentioned concept and controversial areas -accommodated in the concept- are being examined.

Keywords: Right to life, Capital Punishment, Euthanasia, Abortion, Negative - Positive Responsibility, Use of Force.

*) Dr., Siyaset Bilimci, e-posta: yfurkansen@yahoo.com

Giriş

Dünya üzerinde oluşturulan her türlü sistemin korumaya veya hizmet etmeye yöneldiği en temel varlık insandır, daha doğru bir ifadeyle insana has değerlerdir. Çünkü birey, “*insan*” olma niteliğini, bu değerlerin mevcudiyeti ve korunabilmesi anlamında kazanmaktadır. Diğer bir yaklaşımla birey, bu değerlerin varlığı halinde insanlığının farkına varabilecektir. İşte bir anlamda bireye insan olma niteliğini kazandıran bu değerlerin tarihsel süreç içerisinde tamamladığı gelişimle birlikte günümüzde içerisinde yer aldığı çerçevenin, en genel anlamda “*insan hak ve özgürlükleri*” tarafından çizildiğini söylemek mümkündür.

Doğal hukuk anlayışının getirdiği bakış açısıyla, “*insanın sağ doğmak şartıyla ana rahmine düştüğü andan itibaren, salt insan olması nedeniyle sahip olduğu haklar*” olarak ifade edilebilecek insan hak ve özgürlükleri, şüphesiz bünyesinde çok sayıda olguyu barındırmaktadır. Ancak bu hak ve özgürlükler ile ilgili olarak, her ne kadar hiyerarşik bir yapılanmadan bahsedilemese de, bir öncelik ve önem sıralamasının bulunduğu veya böyle bir yaklaşımın gerekli olduğu söylenebilir. Şüphesiz bireyin söz konusu hak ve özgürlüklere sahip olabilmesi için en temel şart, bir canlı olarak hayatını sürdürmesidir. Başka bir ifadeyle, insan hak ve özgürlükleri en genel anlamda bireyin yaşamını sürdürmesi ile söz konusu olabilmekte, bireyin yaşamını yitirmesiyle birlikte bu hak ve özgürlükler de ortadan kalkmaktadır. Çünkü bireyin hak ve özgürlüklere sahip olabilmesi ve bunları kullanabilmesinin en kritik noktasını, bireyin bir canlı olarak mevcudiyetini sürdürmesi yani yaşaması oluşturmaktadır. İşte bu noktada karşımıza diğer hak ve özgürlüklerin bir ön şartı olarak “*yaşam hakkı*” çıkmaktadır. Farklı bir anlatımla, bireylerin, diğer hak ve özgürlüklerin sujesi olabilmesi, ancak bireyin yaşam hakkının korunabilmesi ile mümkün olmaktadır. Bireyin yaşam hakkı korunamazsa, korunacak başka hak ve özgürlüğün kalmayacağı açıktır.

Ancak, yaşam hakkı, diğer bütün hak ve özgürlüklere sahip olmanın ön şartı olarak kabul edilen temel bir hak olmasına karşın, içeriği ve getirdiği yükümlülükler, konunun bu denli açık olmadığını göstermektedir. Bu çalışma kapsamında, yaşam hakkını çevreleyen etik ve hukuksal sorunlar tartışılacaktır. Öncelikle, diğer bütün hak ve özgürlüklerin ön şartı olması bağlamında, yaşam hakkının taşıdığı öneme vurgu yapılacaktır ve yaşam hakkının devlet iktidarı/siyasal iktidar kapsamında getirdiği negatif ve pozitif sorumluluklar üzerinde durulacaktır. Ardından kimi ulusal ve uluslararası düzenlemeler doğrultusunda, tarihsel bir perspektif içinde yaşam hakkına verilen önemin izlediği gelişim süreci tartışılacaktır, yaşam hakkı ile ilgili olarak günümüzde de yoğun biçimde ele alınan; *idam cezası*, *kürtaj* ve *ötenazi* ile ceza kanunlarının adam öldürme fiillerine getirdiği hafifletici nedenler çalışılacaktır ve bu olguların yaşam hakkı bakımından bir istisna mı yoksa ihlal mi oldukları hususu farklı bir perspektiften okuyucuyla paylaşılacaktır. Çalışmanın son kısmında ise, kolluk kuvvetlerinin, görevleri sırasındaki uygulamalarının/fiillerinin yaşam hakkı bağlamında ortaya koyabildiği bazı sorunlar Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararları çerçevesinde ifade edilecektir.

I. Yaşam Hakkının Önemi

Her ne kadar hak ve özgürlükler arasında -en azından taşıdığı değer bağlamında- hiyerarşik bir sıralama yapmak, insan hak ve özgürlüklerin getirdiği etik anlayışla bağdaşmasa da, tüm hak ve özgürlükler içerisinde yaşam hakkının en başta gelen bir hak ve özgürlük olduğunu söylemek mümkündür (Talas, 1990: 83). Hatta literatürde de, çok yerinde bir tespit olarak insan haklarını korumanın temel hareket noktasının yaşam hakkının korunmasına bağlı olduğu vurgulanmış (Reisoğlu, 2001: 37), diğer hakların söz konusu olabilmesi için öncelikle yaşam hakkının sağlanmış olmasının gerekliliği üzerinde durulmuş (Savcı, 1979: 30), yaşam hakkı olmadan diğer hakların kullanılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Yaşam hakkının diğer hakların en temel şartı olmasının bir diğer göstergesi de, insan hak ve özgürlükleri ile ilgili yapılan düzenlemelerde, yaşam hakkının ilk planda yer alıyor olmasıdır (Arslan, 2004: 8).

Şüphesiz, yaşam hakkı, günümüzde taşıdığı kutsallığı ve önceliği, tarihsel süreç içerisinde çekilen acıların, hak ve özgürlüklere yönelik şiddetli ihlallerin bir neticesi olarak insan hak ve özgürlüklerinin değerinin anlaşılmasına borçludur. Nitekim, yaşam hakkı, taşıdığı tüm kutsallığa karşın, tarih boyunca çeşitli nedenlerle durmadan ihlal edilmiştir. İlk çağların köleliğe ve tutsaklığa yer veren, bu durumları doğal, olağan sayan düşünce sistemleri içerisinde yaşam hakkından ve onun kutsallığından söz etmek mümkün değildir (Talas, 1990: 84). Ancak, insanın bir değer olarak algılanması gerektiğine ilişkin değerlendirmelerle birlikte, insan hak ve özgürlüklerine verilen önemin de artmaya başladığı görülen bir gerçektir. Örneğin 1215 tarihli *Magna Carta*, 1689 tarihli *Bill Of Rights*, 1776 tarihli *Virginia İnsan Hakları Bildirisi* yaşam hakkına yer veren ve bu hakkın kutsallığına atıf yapan ulusal belgeler olarak; 1948 tarihli *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*, 1950 tarihli *İnsan Hakları ve Ana Özgürlüklerini Korumaya Dair Roma Sözleşmesi* ve 1961 tarihli *Avrupa Sosyal Haklar Temel Yasası* ise, yaşam hakkını düzenleyen uluslararası belgeler olarak dikkat çekmektedir (Savcı, 1980: 157-159).

Günümüze geldiğinde yaşam hakkına, hemen hemen tüm ulusal anayasalar (Savcı, 1980: 160-162) ile, insan haklarına ilişkin uluslararası belgelerde yer verildiği görülmektedir. Diğer hakların kullanılabilmesi için ön koşul olan yaşam hakkı, sadece ulusal hukukların değil, aynı zamanda uluslararası düzenlemelerin de koruma altına aldığı temel haklardan biri olmuştur. Bu bağlamda, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin* (AİHS) 2. maddesi, *Birleşmiş Milletler Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin* 6. maddesi, *Afrika İnsan ve Halkların Şartının* 4. maddesi hiç kimsenin kişi bütünlüğüne ve yaşamına saygı gösterilmesi hakkından keyfi olarak yoksun bırakılamayacağı hükmünü vurguladığı görülmektedir (Gemalmaz, 1990: 65). Türkiye açısından ise, 1839 tarihli *Gülhane Hattı Hümayunu*'ndan başlayarak, 1856 tarihli *Islahat Fermanı*, 1876 tarihli *Kanun-i Esasi* ile 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında yaşama hakkına yer verildiği ve söz konusu hakkın diğer haklardan daha öncelikli yapısına atıf yapıldığı görülmektedir (Savcı, 1980: 62-167). Nitekim, 1982 Anayasasının 17. maddesinde yer alan; “*Herkes,*

yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir” ifadesiyle yaşam hakkına verilen önem daha belirginleşmiştir.

II. Yaşam Hakkı Ve Devletlerin Sorumluluğu

Literatürde yaşam hakkı iki boyutuyla ele alınmaktadır. Öncelikle yaşam hakkı, kişinin bedensel bütünlüğüne ve dokunulmazlığına ilişkin bir algılamayı gerektirmektedir. İkinci boyutuyla yaşam hakkı, bu hakkın sınırlanmamasına yönelik bir değerlendirmeyi kapsar. Eğer birey, bir insan olmaktan kaynaklanan onuruna uygun bir yaşam düzeyine ulaşamıyorsa ve toplumun olanaklarının iyi ve adil bir doğrultuda kullanamamasından ötürü bedensel ve düşünsel gücünü sürdüremiyor ve ömrünü yaşayamıyorsa, yaşam hakkının bir sınırlama ile karşı karşıya geldiği/geleceği açıkça ifade edilebilir (Talas, 1990: 85, 86).

Benzer çalışmalarda da sıklıkla vurgulandığı gibi yaşam hakkı, öncelikle insanın fiziki, biyolojik ve psikolojik varlığını, sağlık ve bütünlük içerisinde dünyaya gelmesini; sonra yaşamını moral ve entelektüel gelişim olanaklarına sahip olarak sürdürebilmesini ve nihai olarak da insan varlığının sınırlanmamasını, etkilenmemesini ve yok edilmesini içermektedir (Savcı, 1979: 28). İşte yaşam hakkına ilişkin bu iki boyut, yaşam hakkı bağlamında devletin sorumluluklarını belirleyen en önemli kıstastır. Kısaca, bireyin bedensel bütünlüğünün korunması olarak ifade edilebilecek birincil boyut, devletlere bireyin yaşam hakkının korunması bağlamında *negatif bir sorumluluk* yüklerken, bireyin yaşam kalitesinin yükseltilmesi anlamında kişisel, siyasal, ekonomik ve sosyal hakların tanınması olan ikincil boyut ise, *pozitif sorumluluk* veya *yaşatmacılık kuralı* olarak algılanan yükümlülüğü gerektirmektedir.

A. Negatif Sorumluluk veya Öldürülemezlik Kuralı

Çağdaş toplumlar, yaşam hakkını, insanın en başta gelen ve dokunulmaz, kutsal bir hak saydığı için, öncelikle bu hakkı korumak, sonra da ihlalini en ağır biçimde cezalandırmak yolunda örgütlenmişlerdir (Talas, 1990: 84). Aslında devletlerin, genelde insan hak ve özgürlüklerine, özelde ise yaşam hakkına saygılı olmaları ve bu hakkı ihlal etme sorumlulukları, aynı zamanda devletlerin egemenliklerinin meşruiyetiyle de ilgili bir konudur (Savcı, 1979: 20).

Yaşam hakkı, bünyesinde çok sayıda alanı barındırır. Bunlar arasında ilk planda karşımıza çıkan olgu “*beden bütünlüğü*” olgusudur. Beden bütünlüğü veya beden bütünlüğüne dokunulmazlık hakkı; toplumun, başka bir kimsenin ve hatta bireyin kendisinin bile, bireyin yaşamının ortadan kaldırmasının kabul edilmemesini, bireyin yaşamını olumsuz açıdan etkileyecek olan bir kayba uğratılmamasını ve kişiliğe maddi-manevi herhangi bir eksiltme veya azaltma getirilmemesini de ifade etmektedir (Savcı, 1979: 28). Dolayısıyla, öldürmeden başlayarak kişinin manevi bir eziyete uğratılmasına kadar her türlü mütecevaz hareket, beden bütünlüğüne ve dolayısıyla yaşam hakkına müdahale anlamına gelmektedir.

Bu açıklamaların ardından, en temel ifadesiyle yaşam hakkı bağlamında devletlere yüklenen negatif sorumluluğun, “*insanın öldürülmezliği*” sorumluluğu olduğu rahatlıkla söylenebilir (Savcı, 1979: 28). İnsanın öldürülmezliği sorumluluğu karşısında da devletin bireyi, üç sujeye karşı koruma altına aldığı görülmektedir. Bunlar: kişinin kendisi, üçüncü şahıslar ve toplum veya devlettir (Özen, 2014).

Kişinin yaşam hakkı, öncelikle kendisine karşı korunmuştur. Bireyin salt insan olması sebebiyle sahip olduğu yaşam hakkı, bireyin vazgeçemeyeceği ve devredemeyeceği hakların başında gelmektedir. Tabiatı ile, bireyin kendisinin yaşam hakkını ihlal niteliği taşıyan müdahalelerinin de yasaklanması bu anlayış çerçevesine oturmaktadır. Bu bağlamda, intihar ve ötenazi gibi insanlığın yüzyıllardır tartıştığı olguların hemen hemen tüm ulusal hukuk düzenlemelerinde yasaklandığı görülmektedir. Yine bu çerçevede, yaşam hakkıyla dolaylı bir biçimde ilişkilendirilebilecek şekilde bireyin organlarını bağışlaması hukuk düzenleri tarafından çok net biçimde belirlenerek, söz konusu organların ticari bir meta haline dönüştürülmesinin önü alınmış ve bireyin yaşam hakkı bu anlamda da kendisine karşı korunmuştur (Savcı, 1980: 32).¹ Yine bireyin tıp deneylerine konu yapılmasının da hukuk düzenlerince yasaklanması, bireyin yaşam hakkının korunması bağlamında değinilmesi gereken başka bir olgudur (Savcı, 1980: 34). Dolayısıyla, yaşam hakkı bireyin kişiliğinden ayrılmaz, çözülemez ve vazgeçmeye konu edilemez bir hak olduğundan; bireyin kendini öldürmesi, herhangi bir organını satması veya tıbbi deneylere konu edilmesi hukuk düzenlerince yasaklanan olgular halinde karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir çıkar olmaksızın organ ve dokuların bağışlanması veya tıbbi deneylerde bireyin kendi rızasıyla yer alabilmesi ise, ancak hukuk düzenlerince belli şartların oluşması dahilinde izin verilebilecek alanlardır. Çünkü bu alanlarda yapılacak düzenlemeler de gerçekte diğer insanların yaşam haklarına saygı ilkesi doğrultusunda algılanmaktadır. Nitekim, 26.09.2004 tarihinde kabul edilen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 90. maddesinin 1. fıkrasında insan bedeni üzerinde deney yapılması yasaklanmış, 2. fıkrasında ise, ancak bazı koşulların yerine getirilmesi halinde bu tür deneylere izin verilmiştir.

Yaşam hakkı ile ilgili algılamalarda, bu hakkın öncelikle üçüncü şahıslara karşı korunması şeklinde bir önyargı gelişmektedir. Zira bir insan üzerinde o insanın kendisinin bile yaşam hakkı ve bu bağlamda beden bütünlüğünü bozucu eylemlerde bulunabilmesi mümkün değil iken, üçüncü şahıslar açısından böyle bir iznin varlığı bile tartışmaların dışında kalan bir konudur (Savcı, 1979: 32). Bu bağlamda, bireyin yaşam hakkını bozan, ya da beden bütünlüğüne yönelen üçüncü kişi tarafından yapılan hareketlerin de hukuk sistemlerince öncelikle cezalandırıldığını, bu konuda harekete maruz kalan bireyin rızasının da bir öneminin olmadığını açıkça görmekteyiz (Savcı, 1980: 20). Bireyin yaşam hakkının ve dolayısıyla beden bütünlüğünün üçüncü şahıslara karşı korunması aynı zamanda

1) Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şen, Y. F. (2006). Dünya ve Türkiye Perspektifinden Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Organ-Doku Ticareti. Ankara: KOM/TADOC Yayınları.

yaşam hakkıyla bağlantılı diğer bir hak olan “işkence ve kötü muameleye maruz kalmama hakkı”nı da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, bireyin yaşam hakkı üçüncü şahıslara karşı da korunmuştur; birey başkası tarafından öldürülemez, herhangi bir organından yoksun bırakılamaz, sakatlanamaz ve işkence veya kötü muameleye maruz bırakılamaz (Savcı, 1979: 33). TCK’nın 91, 94, 95 ve 96. maddeleri işte bu tecavüzleri önleme amacı güdülerek hazırlanmıştır.

Bireyin yaşam hakkı, üçüncü bir boyut olarak, devlete ve topluma karşı da korunmaktadır. Devlet, aslında hukuksal çerçeve içerisinde yaşam hakkının korunması konusunda belki de tek sorumluluk taşıyan varlık olmasına karşın, zaman zaman yaşam hakkının en büyük ihlalcisi konumuna gelebilmektedir. Hatta kişinin yaşam hakkının tarihsel süreç içerisinde insanın kendisi veya üçüncü şahıslardan daha çok devlet tarafından tehdit ve ihlal edilmesi (Savcı, 1980: 22), yaşam hakkının en geniş ölçüde devlete karşı korunması gerekliliği düşüncesini de beraberinde getirmiştir (Savcı, 1979: 34). Yaşam hakkının devlete karşı korunması noktasında karşımıza çıkan olgular ise, en genel anlamda kolluk kuvvetlerine verilen zor kullanma yetkisi (İçli, 1998: 70) ile idam cezası konularıdır. Bu konular, çalışmanın ilgili bölümlerinde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

B. Pozitif Sorumluluk veya Yaşatmacılık Kuralı

Yaşam hakkının ihlal edilmemesi, onun özüne dokunulmaması, sadece bireyin fiziksel veya bedeni varlığının ortadan kaldırılması veya yok edilmesi biçiminde olamayabilir. Yaşamı çekilmez bir duruma getirerek, yaşamı anlamsızlaştırarak, olağan yaşam süresini doğrudan ve kaba müdahalelere başvurmaksızın, fakat dolaylı yollardan sınırlayarak; kişisel, siyasal, ekonomik ve sosyal bakımlardan eşitsizlikler yaratarak da yaşam hakkı ihlal edilebilir, yaşam hakkının özüne dokunulabilir. Diğer bir ifadeyle, bireyin gerçek anlamda yaşam hakkını kullanabilmesi, moral ve entelektüel yeteneklerin gelişmesi ile mümkün olacaktır (Savcı, 1979: 17). İşte bu noktada karşımıza kısaca “toplumsal haklar” olarak da nitelenebilen ekonomik sosyal ve kültürel haklar çıkmaktadır (Talas, 1990: 84).

Devletlere yaşam hakkı bağlamında yüklenen pozitif sorumluluk, devlet algılamasında tarihsel süreç içerisinde yaşanan bir gelişimi de betimlemektedir. Çağımızda yalnızca siyasal bir yapılanma olarak görülmeyen, sosyo-ekonomik bir algılamayı da içinde barındıran devlet (Savcı, 1979: 20), kişisel, siyasal, ekonomik ve sosyal hak taleplerinin de birincil muhatabı konumuna gelmiştir. Nitekim, insanın, kompleks yapıya sahip bir varlık olması, fiziksel değerlerin yanında aynı zamanda akıl ve inanç gibi metafizik boyutlu değerlere de sahip olması (Karaosmanoğlu, 2014c), yaşam hakkının çok boyutlu bir biçimde ele alınmasını da gerektirmektedir.

Bu anlayış çerçevesinde, literatürde, devletlere yaşam hakkının korunması anlamında düşen görevler; bireyin beden bütünlüğü ve beden sağlığı içerisinde dünyaya gelmesini sağlamak, bireye moral ve entelektüel gelişim olanaklarını sunmak ve sefaletten, ekono-

mik açıdan geleceğin korkularından kurtulmayı sağlamak başlıkları altında ele alınmaktadır (Savcı, 1980: 84-90). Ancak, şüphesiz bu şekildeki bir algılama, günümüzde dünya devletlerinin içinde bulunduğu türlü ekonomik çıkmaz ve siyasal kargaşa ortamında ne yazık ki çok iyi niyetli temenniler olmaktan öteye gidememekte ve gerçek anlamda ortaya konulamamaktadır.

III. Yaşam Hakkı ile İlgili Tartışılmalı Alanlar

Yaşam hakkı ile ilgili tartışılmalı alanlar, başta cinayet fiillerine getirilen ceza indirimleri veya cezasızlık nedenleri, idam cezası, kürtaj ve ötenazi gibi yüzyıllardır çok farklı disiplinlerce tartışılmalı ve değişik boyutları bulunan geniş bir yelpazeyi içinde barındırır. Hiç şüphesiz, bu alanlarda tartışılmalı alanların en önemli sebebi, söz konusu olgular kapsamında geliştirilen savunmaların kendi içerlerinde oldukça tutarlı olmaları ve haklı gerekçelere sahip bulunmalarıdır.

Konunun bir diğer açmaz noktasını ise, söz konusu olguların aslında değişik hak kategorileri arasındaki bir tartışmayı ifade etmesi oluşturmaktadır. Örneğin *cinayet fiillerine ilişkin ceza indirimleri veya cezasızlık sebepleri*, bünyesinde, mağdur ile mütecevizin yaşam hakkı ve psiko-sosyal değerleri arasında bir tercih sorununu barındırır. *İdam cezası*, hükümlünün yaşam hakkı ile toplumun adalet beklentisi ve devletin cezalandırma tekeli arasındaki bir tartışmayı içerirken; *kürtaj*, annenin beden bütünlüğü üzerinde söz söyleme hakkı ile çocuğun yaşam hakkı arasındaki bir açmazı ve son olarak *ötenazi* ise, bireyin kendi yaşam hakkı ve beden bütünlüğüne ilişkin geliştirdiği değerlendirmeler ile yaşam hakkının kutsallığına ilişkin algılamalar arasındaki bir tartışmayı ifade etmektedir.

Bununla birlikte, insan hak ve özgürlükleri için ön şart olarak kabul edilen yaşam hakkına ilişkin tartışılmalı alanlar, sayılan belli başlı olgular ile sınırlandırılmayacak kadar çoktur. İnsan hak ve özgürlüklerinin her geçen gün gelişen ve farklı yorumlamaları gerektiren bir değerler manzumesi olduğu göz önüne alınırsa, özellikle yaşam hakkına ilişkin tartışmaların daha da artacağı ve mevcut tartışılmalı alanlara yenilerinin ekleneceğini ifade etmek çok da büyük bir öngörü gerektirmemektedir. Buradan hareketle, çalışmanın bu bölümünde, diğer hak ve özgürlüklerin ön şartı olarak görülen yaşam hakkına ilişkin tartışılmalı alanlar ele alınarak, aslında yaşam hakkının, çok net, tartışmasız ve mutlak manada değerlendirilebilecek bir hak olmadığına da vurgu yapılacaktır.

A. Adam Öldürmeye Verilen Ceza İndirimleri veya Cezasızlık Sebepleri

Genel olarak ceza yasaları, yaşam hakkını ihlal eden fiillere, daha basit bir ifadeyle, cinayet fiillerine en ağır yaptırımları getirmiştir. Fakat, yine ceza kanunları kimi durumlarda cinayeti bağışlayıcı veya hiç olmazsa insan öldürülmesinin ağırlığını giderici nedenleri de sıralamıştır. Olaya, TCK açısından yaklaşıldığında ise, “Ceza Sorumluluğunu Azaltan veya Ortadan Kaldıran Sebepler” başlığını taşıyan ikinci bölümünde; *kanunun hükmü ve amirin emri, meşru savunma ve zorunluluk hali, hakkın kullanılması ve ilgilinin*

rızası, sınırın aşılması, cebir, şiddet, korkutma ve tehdit, haksız tahrik, hata, yaş küçüklüğü, akıl hastalığı, sağır ve dilsizlik, geçici nedenler ile alkol ve uyuşturucu madde etkisinde olma gibi, doğrudan veya dolaylı biçimde yaşam hakkının ihlali ilişkilendirilebilecek şekilde genel anlamda ceza sorumluluğunu azaltan veya ortadan kaldıran kurumlara yer verildiği görülmektedir.

Cinayet ya da diğer bir ifadeyle adam öldürmeye verilen ceza indirimleri veya cezasızlık sebepleri bağlamında karşımıza öncelikle *nefsi müdafaa* olgusu çıkmaktadır. Kısaca, nefsi müdafaa, bireyin yaşam hakkını ihlale yönelen ve bu hakkı ortadan kaldırmaya yönelik mütecevaz bir harekete maruz kalan bireyin, kendi yaşam hakkını korumak amacıyla, söz konusu hareketi yapan saldırganı karşı bir takım faaliyetlere girişmesi olarak tanımlanabilir. Bu konuda farklı hukuksal değerlemeler ve algılamalar olmakla birlikte hemen hemen tüm ulusal ceza kanunları nefsi müdafaa sonucu bir ölüm meydana gelmişse, bu durumu normal cinayet fiilinden farklı olarak değerlendirmekte ve söz konusu olguyu cezada indirim sebebi olarak kabul etmektedirler. Şüphesiz bu değerlendirmenin arkasında yatan en önemli sebep –her ne kadar yaşam hakkını ikinci bir plana atıyor gibi görünse de- aslında mağdurun veya saldırıya uğrayan kimsenin yaşam hakkının korunmasına ilişkin hassasiyettir (Savcı, 1980: 38-43).

Nefsi müdafaa olgusuna sadece ulusal hukuk düzenlemelerinde yer verildiğini söylemek eksik hatta hatalı bir değerlendirme olacaktır. Mamafih, AİHS'nin 2. maddesinin 2. fıkrasında da nefsi müdafaa veya diğer bir deyişle meşru müdafaa olgusuna atıf yapıldığı görülür. Sözleşmenin bahse konu maddesine göre, kendisinin veya başkasının hayatına yönelik haksız ve devam etmekte olan bir saldırıyı defetmek zorunluluğu içinde kuvvet kullanarak saldırganı öldürmek durumunda kalan kimse, sözleşmenin yaşama hakkını düzenleyen 2. maddesine aykırı davranmış olmamaktadır (Reisoğlu, 2001:40). TCK'nın 25. maddesinde de, meşru savunma ve zorunluluk haline -saldırı ile "orantılı" olması koşulu ile- ceza sorumluluğunu kaldıran veya azaltan nedenler arasında yer verilmiştir.

Adam öldürmeye verilen ceza indirimleri veya cezasızlık sebepleri noktasında karşımıza çıkan diğer bir olgu ise, *tahrik veya öfkeye kapılma sebebi* ile yaşam hakkına yönelen hareketlerdir. Söz konusu olguya getirilen ceza indirimine ilişkin savunmaların arkasında, bireyin beden bütünlüğüne yönelen saldırıların sadece fiziksel bütünlüğe yönelik hareketlerle sınırlandırılmaması gerektiğine ilişkin düşünceler yatmaktadır. Söz konusu değerlendirmeyi, bireyin beden bütünlüğünün diğer boyutunu oluşturan psikolojik bütünlüğüne yönelik saldırılar karşısında hukuk düzeninin bir düzenleme yapması gerektiği şeklinde açıklamak olasıdır (Savcı, 1980: 43-46). Yine TCK'nın 29. maddesinde "*haksız ağır tahrik*" kurumuna yer verilmektedir. Söz konusu madde ile cezada indirim sayılabilmesi için tahrikin haksız bir fiil nedeniyle ortaya çıkması gerektiği ifade edilerek, ülkemizde özellikle "töre veya namus cinayeti" olarak adlandırılan akraba içi öldürme suçlarında haksız tahrik indiriminin yanlış biçimde uygulanmasının önüne geçmek amaçlanmıştır.

Konumuz ile ilgili olarak karşımıza çıkan diğer bir olgu ise, *namusunu temizleme nedeni* ile verilen ceza indirimidir. Bu indirim sebebinin özellikle son günlerde güncel bir konu olan “*töre cinayetleri*” tartışmasını da şekillendirdiğini söylemek gerekmektedir. Literatürde namus sebebi ile işlenen cinayetlerde cezada indirime gidilmesinin psiko-sosyal gerekçelerle açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Birey, herhangi bir olgu karşısında hissettiği utanç veya öfke nedeniyle toplumda oluşan sosyal baskıyı veya bireysel anlamda hissettiği ruh yıkıntısını gidermek için yaptığı hareketler neticesinde başkasının yaşamına son vermişse bu durum indirim sebebi olarak ele alınabilmektedir (Savcı, 1980: 46-49). Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi, 26.09.2004 tarihinde kabul edilen ve 2005 Haziranında yürürlüğe giren 5237 sayılı TCK ile, töre cinayetlerinin cezada indirim sebebi olarak sayılması bir yana, bu durumun 82. maddede ağırlaştırıcı bir neden olarak kabul edildiği görülmektedir.

B. İdam Cezası

Yaşam hakkı bağlamında çok uzun sürelerdir tartışılan alanlar içerisinde, özellikle idam cezasının, her zaman öncelikli bir yer teşkil ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. Bu tartışmaların özellikle günümüzde yaşam hakkının daha önce hiçbir dönemde erişemediği kadar kutsal bir boyut kazanmasıyla daha da alevlendiği görülmektedir. Söz konusu kutsallığın ortaya koyduğu “*öldürülmezlik kuralı*”nın sadece bireyin kendisi ve üçüncü kişilere karşı değil, özellikle devlete karşı da ileri sürülmesi gerektiği açıktır. İşte idam cezasına ilişkin tartışmaların temelinde bu değerlendirmeler yatmaktadır.

Konuyla ilgili yapılmış bilimsel çalışmalara bakıldığında, özellikle idam cezasının gerekliliğine ilişkin olarak, işlenen çok ağır nitelikli suçlar karşısında sarsılan kamu vicdanının onarılması açısından söz konusu cezanın korunması gerektiğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bahse konu nitelikteki suçların hemen ve çok ağır bir şekilde cezalandırılacağına bilinmesinin, topluma bir huzur ve doyum getirirken, aynı zamanda potansiyel suçlular açısından caydırıcı bir işlev üstleneceği de ifade edilmiştir (Savcı, 1980: 70).

Ancak, idam cezasının kaldırılması gerekliliğine ilişkin düşünceler de, söz konusu uygulamanın bahse konu cezaya mahkûm edilen suçluların ve yakınlarının üzerinde çok ağır sonuçlar doğurduğuna vurgu yapmaktadır. Özellikle idam cezasının –herhangi bir yanlışlık yapılması durumunda- geri alınmaz bir ceza olması da bu kapsamda dile getirilen değerlendirmeler arasında yer almaktadır.

Nitekim, tarihsel süreç içerisinde insan hak ve özgürlüklerinin ve bu bağlamda yaşama hakkının kutsallığı daha geniş çevrelerde kabul edilmeye başlanması ile birlikte de gerek ulusal hukuk düzenlerinde, gerekse ulusüstü insan hakları belgelerinde, yaşama hakkının mutlak biçimde korunması, bu anlama gelmek üzere ölüm cezasının kaldırılması yolunda somut gelişmeler izlendiği görülmüştür (Gemalmaz, 1990: 65). Dolayısıyla, II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa Konseyi kurulduğu dönem, Avrupa’da idam cezası olmayan hemen hemen hiçbir ülkenin bulunmaması nedeniyle AIHS’de de idam cezası-

nın yasaklanmadığı görülmektedir (Cemal, 1999). Nitekim, AİHS, 2. maddesi yaşama hakkıyla ilgili şu hükümlere yer vermektedir (Kuyaksil, 2000: 129):

“1. Herkesin yaşam hakkı yasanın koruması altındadır. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın yerine getirilmesi dışında hiç kimse kasten öldürülemez.

2. Öldürme, aşağıdaki durumlardan birinde kuvvete başvurmanın kesin zorunluluk haline gelmesi sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlali suretiyle yapılmış sayılmaz:

- a) Bir kimsenin yasadışı şiddete karşı korunması için;
- b) Usulüne uygun yakalamak için veya usulüne uygun olarak tutuklu bulunan bir kişinin kaçmasını önlemek için;
- c) Ayaklanma veya isyanın, yasaya uygun olarak bastırılması için.”

Bu nedenle AİHS'nin 2. maddesinin 1. paragrafında belirtilen ölüm cezasına ilişkin istisnanın, dönemin Avrupa gerçeğini yansıttığı söylenebilir. Ancak, zamanla, özellikle Avrupa'da, idam karşıtı söylemlerin hakim anlayış halini aldığı, dolayısıyla Avrupa'yı “*idamdan arınmış bir kıta*” (*death-penalty free continent*) ya dönüştürme hedefinin başat karakter konumuna geldiği görülmüştür. Diğer yandan, daha sonraki yıllarda idam cezasının Avrupa ülkelerinde kaldırılmaya başlanmasıyla birlikte, 1983 yılında AİHS'ye ek olarak özellikle barış zamanında idam cezasının kaldırılmasını düzenlemekte olan 6. Protokol kabul edilmiştir. Ardından da idamı bütün durumlarda mutlak olarak kaldıran 13. Protokol hazırlanmıştır. Söz konusu protokollerin ışığında AİHS'nin 2. maddesinde yer alan idam cezası hükmünün günümüzde geçerliliğini yitirdiğini söylemek olasıdır (Arslan, 2004: 8).

Türkiye ise, gerek iç hukuk düzeninde, gerekse askeri ve sivil nitelikli pek çok suç için değişik düzenlemelerde idam cezasına yer vermekteydi. Örneğin 1990 yılına gelinceye kadar 28 tanesi *Türk Ceza Kanunu*'nda, 2 tanesi *Vatana İhanet Kanunu*'nda ve 1 tanesi de *Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun*'da olmak üzere toplam 51 adet suç için ölüm cezası öngörülmekteydi. Yine Türkiye'nin, 1937 ila 1984 yılları arasında toplam 443 kişinin ölüm cezasını infaz ettiği bilinmektedir (Gemalmaz, 1990: 73). Şüphesiz bu sayıların ortaya çıkmasında Türk demokrasinin zaman zaman uğradığı kesintilerin etkisi de gözardı edilmemelidir.

Türkiye, uzun yıllar boyunca idam cezasının barış zamanında kaldırılmasına ilişkin protokolü imzalamamış ve bu durum uluslararası platformda büyük eleştirilere yol açmıştır. Ancak Türkiye her ne kadar söz konusu protokolü imzalamasa da, hem özellikle 1990 yılında çıkartılan 3679 sayılı Kanun² ile ölüm cezası gerektiren suç sayısını 36'ya

2) 21.11.1990 tarih ve 3679 Sayılı Kanun ile TCK'da bazı suçlar için öngörülen ölüm cezası “*müebbet ağır hapis cezası*”na dönüştürülmüştür.

indirerek (Gemalmaz, 1990: 78), hem de 1984 yılından itibaren idam cezasını uygulamayarak bir gelenek oluşturmakla bu yönde önemli adımlar atmıştı (Cemal, 1999). Ocak 1991 tarihi itibarıyla TBMM’de onanmayı bekleyen 317 (Gemalmaz, 1990: 74) ölüm cezası bu durumun en somut göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle A. Öcalan’ın yakalanmasının idam tartışmalarını alevlendirdiği gibi, Türkiye’nin idam cezasından arındırılmış bir kıtanın parçası olma yolundaki baskıları da arttırdığı söylenebilir. 1984 yılından beri uygulanmayan çok sayıda idam kararının ardından A. Öcalan’ın, idam kararının uygulanmasının uluslararası platformda doğurabileceği tepkiler de gözönüne alınarak, öncelikle 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri sırasında, Anayasanın 38. maddesine “*savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında idam cezası verilemez*” hükmünün eklenmesi bu yönde atılan ilk adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Anayasal alanda bu gelişmeyi 2002 yılında 4771 sayılı Kanun düzenlemesi³ izlemiştir. Gerçekten 09.08.2002 tarihli Resmi Gazete ile yürürlüğe giren 03.08.2002 tarih ve 4771 sayılı Kanununun 1. maddesine göre, “*A) Savaş ve çok yakın savaş tehdidi hallerinde işlenmiş suçlar için öngörülen idam cezaları hariç olmak üzere, 01.03.1926 tarihli ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu, 07.01.1932 tarihli ve 1918 sayılı Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun ile 31.08.1956 tarihli ve 6831 sayılı Orman Kanununda yer alan idam cezaları müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülmüştür.*” Ölüm cezası bakımından 4771 sayılı Kanununun eksikliğini ve ihmalini gidermek amacıyla 4533 sayılı Kanunda⁴ yer alan ve terör suçları için öngörülen ölüm cezası, 15.07.2003 tarihli ve 4928 sayılı Kanunun⁵ 18. Maddesi ile yürürlükten kaldırılmış ve bu ceza müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülmüştür. Söz konusu düzenlemelerle birlikte sözleşmenin 6. Protokolü ile ulusal hukuk arasındaki uyum sağlandığı söylenebilir.

Türkiye, 6 Nolu Protokolün ardından, idam cezasını tüümüyle kaldıran 13. Protokolü de onaylamıştır. 20.02.2006 tarihinde TBMM tarafından onaylanması uygun bulunan 13 Nolu Protokole ilişkin katılım belgesi, Avrupa Konseyine iletilmiştir. 01.06.2006 tarihinde söz konusu protokolün uygulamaya girmesi ile birlikte artık Türkiye’nin de “*idamdan arınmış bir kıta*”nın parçası haline geldiği söylenebilir (Arslan, 2004: 8).

C. Kürtaj

Kürtaj, bir yanda annenin kendi beden bütünlüğü üzerindeki söz hakkı, diğer yanda ise dünyaya gelmesi muhtemel bir çocuğun yaşam hakkını içermesi nedeniyle yüzyıllar boyunca tartışılmış bir olgudur. Tarihsel süreç içerisinde söz konusu olgunun, din adamları, filozoflar ve de politikacılar tarafından sürekli olarak tartışılacağı görülmektedir. Hatta 2500 yıl önce yazılan ve günümüzde bile hekimlik mesleğini icra etmek isteyenle-

3) 4771 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. Bkz. RG, 09.08.2002/24841.

4) 4533 Sayılı Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kanunu. Bkz. RG, 20.02.2000/23970.

5) 4928 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. Bkz. RG, 19.07.2003/25173.

rin okumak ve uymak zorunda olduğu *Hipokrat Yemini'nde bile; kürtajın şu cümlelerle yorumlandığı görülür (Bütüç-Görmez, 2003):*

“Hastalarımın iyileştirilmesinde tüm güç ve düşüncemi onların yararına uyarlayacağım. Benden istense bile, hiç kimseye zehir veremeyecek ya da böyle bir öneride bulunmayacağım. Aynı biçimde, hiçbir kadına çocuğunu düşürecek gereci vermeyeceğim. İnsan yaşamına, ana karnına düştüğü andan başlayarak kesinlikle saygı göstereceğim. Bunları resmen ve açıkça, serbestçe ve namusum üzerine yapmaya and içiyorum.”

Roma İmparatorluğu dönemlerinde normal bir tıbbi müdahale olarak görülen kürtaj, aynı zamanda aile planlamasının bir parçası olarak değerlendirilmekteydi. Öte yandan özellikle üç büyük semavi dinin de söz konusu olguya oldukça mesafeli yaklaştığı bilinmektedir. Ancak, kürtajın, ülkelerin ceza hukukunda konu edilmeye başlaması 19. yüzyıla rastlar.

20. yüzyıla gelindiğinde ise, söz konusu cezaların hemen hemen bir çok ülkede hafifletilmesi söz konusu olmuştur. Örneğin 1920'lerde Rusya ve Japonya'da, 1950'lerde ise çoğu Doğu Avrupa ve İskandinav ülkelerinde kürtaja bakış açısı bu bağlamda değişiklik göstermiştir. Bazı ülkelerde ise, doğum kontrol yöntemlerinin yokluğu, kürtajı kabul edilir duruma getirmiştir. Örneğin, 20. yüzyılın sonlarına doğru, Çin nüfus kontrol metodu olarak kürtajı kullanmıştır. Çin'de, 20 yaşından önce hamile kalmak ve birden fazla çocuk sahibi olmak yasak olduğundan, oluşan gebeliklerin gerektiğinde zorla kürtajla sonlandırılması şeklinde uygulamalara sıkça rastlanmaktaydı.

Tıbbi açıdan kürtaj, hamile kalımdan sonra en geç 20 haftaya kadar olan dönemde, ceninin tam gelişmemiş olduğu evrede yaşamının sonlandırılmasıdır. Aslında kürtajın, gerek tıbbi gerekse etik açıdan, annenin sağlık durumunun korunması, ensest veya tecavüz sonucu oluşan hamileliklerin sona erdirilmesi, sakat, zihin özürlü veya genetik anormallikleri olan çocuğun doğmasının engellenmesi ve sosyal veya ekonomik sebeplerden dolayı doğumun istenmemesi gibi nedenlerle gerçekleştirileceği bazı çevrelerce savunulmaktadır. Ancak, bir kesimde, ana rahmine düşen bir canlının, şartlar ne olursa olsun yaşaması gerektiğini, devletin ise, bu canlının yaşam hakkını sonuna kadar koruması için tüm tedbirleri almak zorunda olduğu, kürtajın suç sayılmamasının devlet tarafından kasıtlı olarak cinayet işleme ile aynı anlama geldiğini ifade etmektedir.

Kürtaj konusunda yürütülen tartışmalar bir yana, günümüzde kürtajın ulaştığı boyutlara ilişkin resmi veriler, konunun ne derece önemli bir olgu olduğunu da gözler önüne sermektedir. Örneğin istatistiklere göre yılda ortalama 7 bin kadın kürtaj yaptırabilmek için söz konusu müdahalenin yasak olduğu İrlanda'dan İngiltere'ye gitmektedir (<http://www.eu.ibresearch.com>). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre ise, dünyada her 5 hamile kadından 1'i kürtaj yaptırmaktadır. Her yıl yaklaşık 210 milyon kadın hamile

kalmakta, bu kadınların yaklaşık 46 milyon kadarı kürtaj olmaktadır. Yine aynı kaynağın verilerine göre; dünyada her yıl 20 milyona yakın kadın sağlıksız kürtajla hayatını riske atarken, içlerinden 80 bin kadarı kürtaj operasyonları neticesinde hayatını kaybetmektedir (<http://www.kazete.com.tr>). Bu rakamların bu derece ürkütücü boyutlara ulaşmış olmasının arkasında, hem aile planlaması yöntemleri konusunda çoğu geri kalmış ve az gelişmiş ülkelerdeki mevcut bilinçsizlik, hem de yine çoğu ülkedeki yasaların kürtaja izin vermemesi neticesi kürtajın çok sağlıksız koşullar altında gerçekleştirilmeye çalışılmasının yattığı söylenebilir.

Türkiye’de ise, kürtajın, 1983 yılında kabul edilen 2827 sayılı *Nüfus Planlaması Hakkında Kanun*⁶ ile kadınlara gebeliğin ilk 10 haftasına kadar gebeliklerini sağlıklı bir ortamda sonlandırma hakkının tanınmasıyla yasal bir çerçeveye oturtulduğunu görmekteyiz. Nüfus Planlaması Hakkında Kanun’a göre, gebeliğin sona erdirilmesi Kanunda öngörülen usullere göre yapılabilmektedir (md.2). Kanunun “*Gebeliğin sona erdirilmesi*” başlıklı 5. maddesine göre, “*Gebeliğin onuncu haftası doluncaya kadar annenin sağlığı açısından tıbbi sakınca olmadığı takdirde istek üzerine rahim tahliye edilir (f.1). Gebelik süresi, on haftadan fazla ise rahim ancak gebelik, annenin hayatını tehdit ettiği veya edeceği veya doğacak çocuk ile onu takip edecek nesiller için ağır maluliyete neden olacağı hallerde doğum ve kadın hastalıkları uzmanı ve ilgili daldan bir uzmanın objektif bulgulara dayanan gerekçeli raporları ile tahliye edilir (f.2). Derhal müdahale edilmediği takdirde hayatı veya hayati organlardan birisini tehdit eden acil hallerde durumu tespit eden yetkili hekim tarafından gerekli müdahale yapılarak rahim tahliye edilir...(f.3).*

Aynı Kanunun “*Gebeliğin sona erdirilmesinde izin*” başlıklı 6. maddesine göre ise, 5. maddede belirtilen müdahale, gebe kadının iznine, küçüklerde küçüğün rızası ile velinin iznine, vesayet altında bulunup da reşit veya mümeyyiz olmayan kişilerde reşit olmayan kişinin ve vasinin rızası ile birlikte sulh hâkiminin izin vermesine bağlıdır. Ancak akıl maluliyeti nedeni ile şuur serbestisine sahip olmayan gebe kadın hakkında rahim tahliyesi için kendi rızası aranmaz (f.1). Bunun yanında 5. maddenin birinci fıkrasında belirtilen ve rızası aranılacak kişi evli iseler, rahim tahliyesi için eşin de rızası gerekir (f.2). Veli veya sulh mahkemesinden izin alma zamana ihtiyaç gösterdiği ve derhal müdahale edilmediği takdirde hayatı veya hayati organlardan birisini tehdit eden acil hallerde izin şart değildir (f.3) (Arslan ve diğ., 2006: 142, 143).

Kürtajın 10 haftadan sonra olabilmesi ise, ancak doğacak çocuğun sakatlığı ihtimali ya da annenin hayatının tehlikede olması durumlarında mümkündür. Bununla birlikte, TCK’nin “*Çocuk düşürme*” başlıklı 99. maddesinin 6. fıkrasında, “*Kadının mağduru olduğu bir suç sonucu gebe kalması halinde, süresi yirmi haftadan fazla olmamak ve kadının rızası olmak koşuluyla, gebeliği sona erdirene ceza verilmez...*” hükmü yer almak-

6) Bkz. RG, 27.05.1983/18059.

tadır. Bu madde hükmü ile, suç mağduru olan kadının, istemi dışı hamile kalması sonucu, gebeliğin 20. haftasına kadar yapılacak kürtaj yasal zemine oturtulmuştur. Bazı ülkelerde kürtajın 15 hatta 20 haftaya kadar yasal olduğu bilinmektedir. Örneğin İngiltere’de kürtaj 24 haftaya kadar serbest bırakılmıştır.

Kürtaja karşı olanların kullandıkları en büyük savunma, cenin ile doğmuş bebeğin ayırt edilememesi konusunda yoğunlaşmaktadır. Kürtajın bazı durumlarda olması gerektiğini düşünenler ise, söz konusu kararın tamamen anneye bırakılması gerektiği noktasında uzlaşmaktadırlar. Kürtajın doğrudan bireyin yaşam hakkı ile ilgili olması ve çok sayıda etik ve hukuki sorunu bünyesinde barındırması dünyanın pek çok ülkesinde politikacıları zor durumda bırakmıştır. Günümüzde özellikle feminist hareketler ekseninde şekillenen bazı sivil toplum kuruluşları ile dini çevrelerin kürtaj konusunda farklı değerlendirmelerin işlendiği kampanyalarla politikacıları ve toplumu yönlendirmeye çalıştıkları gözlenmektedir. Bu doğrultuda çok sayıda ülkede kürtaj ile ilgili uygulamaların tartışılmaya devam edildiği bilinmektedir. Örneğin Meksika’da kürtajın yasal olmaması nedeniyle ensest ilişki neticesi hamile kalan 12 yaşındaki kıza doktorların kürtaj yapmamak istemesi uzun yıllar tartışılmıştır. Yine ABD’de kürtaj yapan doktorlara ve kürtaj kliniklerine yönelik saldırılar 1990’ların sonlarına kadar sık sık medyada yer almıştır. Cleveland’da, kürtaj karşıtı bir yargıcin, Japon asıllı bir Amerikan vatandaşına doğum yapacağı güne kadar hapis cezası vermesi de ilginç bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır (<http://www.kadinca.net>).

Ülkemizde de özellikle son yıllarda söz konusu tartışmaların yeniden alevlendiğini söylemek mümkündür. Başbakanlık Özürlüler İdaresi tarafından hazırlanan “*Özürlüler Kanun Tasarısı*”nda, Nüfus Planlaması Hakkında Kanuna aykırı düzenlemeler getirilmesinin düşünülmesi bu tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Normalde Nüfus Planlaması Hakkında Kanuna göre, 10 haftayı geçen gebeliklerde çocuğun sakat doğma ihtimali söz konusuysa bu gebeliğin kürtaj ile sonuçlandırılması mümkün iken; söz konusu yeni düzenleme ile yaşama hakkının kutsallığına atıfta bulunularak, özürlü doğma ihtimali bulunsu bile kürtaja cevaz verilemeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Kürtaj ile ilgili olarak Avrupa’nın takındığı tutum ise, konunun farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Avrupalı devletlerin geliştirdikleri farklı algılamalar nedeniyle, Avrupa’da kürtaj konusunda genel geçerli standart bir yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir. AB’nin konu ile ilgili düzenlemelerine bakıldığında; kürtajın genelde üye ülkelerin iç düzenlemelerine bırakıldığı, Avrupa Parlamentosu’nda gerçekleştirilen kürtaj konulu birkaç oturum dışında konunun gündeme fazla gelmediği ve Avrupa Komisyonunun da bu konuda belli bir görüşü benimsemekten kaçındığı görülmektedir. Ancak AB’nin yetkili organlarının, BM nezdinde gerçekleştirilen çalışmalarda kürtaja ılımlı bir yaklaşım sergiledikleri söylenebilir. BM’nin 1994 yılında Kahire’de düzenlediği *Nüfus ve Kalkınma Konferansı* ve 1995 yılında Pekin’de düzenlediği *Dünya Kadınlar Konferansı* gibi çalışmalar bu kapsamdaki önemli gelişmelerdir.

Öte yandan, AB'nin, kendi iç düzenlemeleri bağlamında, kürtajı tüm üye ülkeler için serbestleştirilmesi gibi bir durumun da söz konusu olamayacağı, bu konuda olumsuz tavır takınan üye ülkelerde yakın bir gelecekte de kürtaj yasağının devam edeceği belirtilmektedir. Üye devletler bağlamında, Polonya ve İrlanda gibi ülkelerde kürtaj yasağı varken, Avusturya, Fransa, İspanya, Norveç ve Almanya gibi ülkelerde dar; İtalya ve Lüksemburg gibi ülkelerde orta ve son olarak İngiltere, Finlandiya ve İsveç gibi ülkelerde ise geniş anlamda bir kürtaj serbestisinden bahsedilebilir.

AİHM'de kürtaj ile ilgili çok sayıda dava⁷ bulunmaktadır. 29.10.1992 tarihli *Open Door Counselling, Dublin Well Woman and Others v. Ireland*⁸ davasında, ülke dışında kürtaj yaptırma konularında bilgi edinme ve bilgi verme hakkı irdelenmiştir. Bu davanın konusu, esasen, hamile kadınlara, İrlanda dışında kürtaj yaptırabilmeleri amacıyla hizmet veren iki danışmanlık şirketine getirilen yasaklama oluşturmaktadır. AİHM, 1992 yılında verdiği bir kararla İrlanda'nın bu tutumuyla AİHS'yi ihlal ettiğini ve böylelikle kendi ülkesinde kürtaj olamayan kadınların başka bir ülkede kürtaj olmaları yönündeki haklarının da ellerinden alındığını vurgulamıştır.

AİHM'nin verdiği 13.05.1980 tarihli *X v. United Kingdom*⁹ ile 19.05.1992 tarihli *Hercz v. Norway*¹⁰ kararlarında ise, kürtaja olumlu bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. AİHM'nin verdiği *Hercz v. Norway* kararı bu anlamda oldukça ilginç bir durum arz etmektedir. Söz konusu davanın konusunu Norveçli bir annenin herhangi bir sağlık sorunu olmamasına rağmen, sosyal gerekçelerle evlilik dışı gebeliğinin sonlandırılması isteminin uygun görülerek kürtaj yapılması oluşturmaktadır. Norveç Yüksek Mahkemesi, AİHM'nin daha önce verdiği 12.07.1977 tarihli *Brüggemann & Scheuten v. Germany* kararına da atıfta bulunarak, Norveç ulusal mevzuatının annenin kendi isteğiyle gebeliğin 12. haftasına gebeliği sonlandırabileceğini, 12-18 haftası arasında heyet kararı ile kürtajın söz konusu olabileceğini, 18. haftadan sonra ise kürtajın ancak ve ancak çok ciddi gerekçelerle gerçekleştirileceğini, konunun diğer Avrupa ülkelerinde de benzer değerlendirmelerle ele alındığını ve kürtaj konusundaki bu düzenlemenin AİHS'nin ruhuna uygun olduğunu belirtmiştir. Konuyu AİHM'ye taşıyan baba, Norveç ulusal mevzuatının gebeliğin sonlandırılmasını düzenleyen ilgili maddelerinin yaşam hakkını koruma konusunda yetersiz olduğunu vurgulamış ve bu kapsamda kendi rızası dışında sonlandırılan söz konusu gebeliğin AİHS'nin 2. maddesine aykırı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme verdiği kararda; AİHS'nin 2. maddesine ifadesini bulan "*Herkesin yaşam hakkı yasanın koruması altındadır*" hükmündeki "*herkes*" ifadesinin kimleri kapsadığının sözleşmede açıkça belirtilmediğini ifade etmiş ve daha önce verdiği kararlara da atıfta

7) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin verdiği kararlar için bkz. www.echr.coe.int (10.03.2014)

8) Bkz. Başvuru numarası: 14234/88.

9) Bkz. Başvuru numarası: 8416/78, NJ 198, 110.

10) Bkz. Başvuru numarası: 1993/35.

bulunarak sözleşmenin doğası gereği yaşam hakkını düzenleyen 2. maddenin sağ olarak doğmuş bireyleri kapsadığını belirtmiştir. Mahkeme, bu gerekçeler bağlamında tamamen sosyal nedenlerle sonlandırılan gebeliğin, AİHS ile tezat oluşturmadığını ve bu anlamda 2. maddede ifadesini bulan yaşam hakkına yönelik bir ihlalinin olmadığını vurgulamıştır. Söz konusu kararın Avrupa’da aralarında Almanya, Polonya, Avusturya, İspanya ve Hollanda da bulunan çok sayıda Avrupa ülkesinin Yüksek Mahkemeleri tarafından verilen kararlara da emsal teşkil ettiği ve bu kararlarda ulusal mevzuatlarla belli döneme kadar sonlandırılan kürtajin, yaşam hakkını ihlal etmediğine ilişkin değerlendirmelerde bulunulduğu görülmektedir (Faunce, 2003: 11)

D. Ötenazi

Ötenazi kelimesini etimolojik açıdan inceleyecek olursak, kelimenin eski Yunan’dan geldiğini görürüz. Kelime, kökeni olarak “*eu*-iyi, güzel” ve “*thanatos*-ölüm” kelimelerinden kaynaklanmakta ve “*iyi ölüm*” anlamına karşılık gelmektedir. Özellikle Antik Yunan’da asillerin yaşlı veya hasta bir beden içerisinde görünmenin alçaltıcı bir durum olduğu düşüncesi ötenazinin geniş bir çerçevede uygulanmasını sağlamıştır.

Literatürde ötenazi, hastaların katlanılamayacak ızdıraplarını sonlandırmak amacıyla çeşitli ilaçların kullanılması; iyileşemez bir hastalığa yakalanmış bir kimsenin istemi üzerine hayatına son verilmesi ve hiçbir şekilde tedavisi mümkün olmayan, insanda acıma duygusu uyandıran bir hastalıkla yaşama zorunda olan hastanın talebiyle icrai yada ihmali bir davranışla tıbbi yoldan yaşamına son verilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak yine literatürün incelenmesinden de anlaşılacağı gibi söz konusu olgu, *aktif-pasif* ötenazi, *iradi-iradi olmayan* ötenazi, *dar-geniş* ve *en geniş anlamda* ötenazi ile *kazai-tıbbi* ve *yasal* ötenazi şeklinde ayrımlara tabi tutulmaktadır. *Aktif* ötenazi ile hastanın ölümünün icrai bir hareketle sağlanması, *pasif* ötenazi ile ise hastanın yaşaması için gerekli tedavinin sonlandırılması ifade edilmektedir. *İradi* ötenaziyle hastanın ölümle yaşam arasındaki seçimi kendisinin yapması, *iradi olmayan* ötenazi ile ise bu seçimi çeşitli gerekçeler nedeniyle hasta yerine üçüncü şahısların yapması anlatılmak istenilmektedir. Ölümü kesinleşmiş ve ölümüne çok kısa süreler kalmış hastalar için uygulanan ötenazi *dar*, kurtuluşu imkansız ve çaresiz bir hastalığa yakalanmış hastanın acılarını dindirmek için uygulanan ötenazi *geniş* ve ölüm tehlikesinin olmadığı ancak kişinin yaşaması toplum için zarar doğuracaksa *en geniş anlamda* ötenazi söz konusu olmaktadır. Ötenazi kararının uygulanabilmesi için bir mahkeme kararına gereksinim duyuluyorsa *kazai*, hekim kararı gerektiyse *tıbbi* ötenazi söz konusudur. Eğer yasalar ötenaziye izin veriyorsa bu durumda ise *yasal* ötenazi söz konusu olmaktadır.

Ötenazi yanlılarının savunduğu en büyük olgu, hakların olumlu ve olumsuz şekliyle iki boyutunun bulunduğu, dolayısıyla *yaşamama hakkının*, yaşam hakkının olumsuz boyutunu oluşturduğu ve yaşamayı seçmeme özgürlüğünün kişiye sunulan seçime tabi bir değer olarak bireyin özerklik alanına dahil edilmesi gerektiği şeklinde karşımıza çıkmak-

tadır (Güven, 2000: 94). Bu nedenle her hakkın, özünde hak sahibine başkalarına zarar vermeyecek şekilde ödev ve sorumluluklar yüklediği, dolayısıyla yaşama hakkının bireye başkalarının yaşama hakkına saygı gösterme şeklinde bir yükümlülük yüklerken, kendisine yaşama mükellefiyeti şeklinde bir sorumluluk yükleyemeyeceği belirtilmektedir. Aksi bir anlayışın insan hakları teorisine çok yabancı bir şekilde bireyin, kendi kontrolü dışında bir yaşamayı kabullenmeye zorlanması anlamına geleceği; sonuç olarak bireyin kendi yaşamı üzerinde karar vermeye hakkı olması gerektiği vurgulanmaktadır (Güven, 2000: 98, 99, 104 ve 106).

Konumuz ile ilgili olarak AİHM'nin 29.04.2002 tarihinde verdiği *Pretty v. United Kingdom*¹¹ kararı önem taşımaktadır. Boyundan aşağısı felç olan İngiliz vatandaşı Diane Pretty, kendisine ötenazi hakkı tanınmasına yönelik olarak İngiliz yargı sistemine yaptığı başvurunun olumsuz karşılanması neticesi önce temyiz mahkemesine, ardından da AİHM'ye başvurmuş, ancak mahkemeden olumsuz yanıt almıştır. AİHM'nin verdiği bu kararın çok önemli olduğunu söylemeye gerek yoktur. Zira Mahkemenin vereceği olumlu bir karar, Avrupa'da ötenazi hakkı bekleyen çok sayıda hastanın benzer davalar açmasına ve netice olarak söz konusu uygulamanın ulusal hukuklarda yasal bir çerçeveye oturtulmasına yol açabilecekti.

Ulusal hukuka baktığımızda, ülkelerin bir kısmının ötenaziye kasten adam öldürme suçu olarak kabul ettiği (Fransa, Arjantin, Brezilya, Bulgaristan, Yugoslavya, İsveç, Rusya, Macaristan gibi), bazılarının ötenaziye ayrıca bir suç olarak ele aldığı (Yunanistan, Finlandiya, Norveç, Almanya, Polonya gibi) görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin bazı eyaletlerinde iradi-pasif ötenazi mahkeme kararları doğrultusunda yapılabilmekte iken, söz konusu uygulamanın Hollanda'da 2001, Belçika'da ise 2002 yılında suç olmanın çıkarıldığı bilinmektedir.

Ülkemizdeki düzenlemeler bağlamında da ötenaziye izin verilmediği, ayrıca intihara yardım ve teşvikin suç olarak kabul edildiği bilinen bir gerçektir. Nitekim, 1960 tarihli Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi ile 1998 tarihli *Hasta Hakları Yönetmeliği*'nde ötenazinin yasaklandığı görülmektedir. Yine ötenazi konusunu, TCK 82. ve 83. maddeler kapsamında da "öldürme" suçu ve 84. madde kapsamında da "intihara yardım ve teşvik" suçu bağlamında ele almak mümkündür.

Tıp biliminin en önemli amacı insan sağlığını korumak ve hastalıklara çare bulmaktır. Bu amaç doğrultusunda tıp, sürekli olarak kendini yenilemekte, yeni tedavi yöntemleri ve ilaçlar geliştirmektedir. Bugün için çaresi bulunamayan rahatsızlıklar, özellikle genetik mühendisliği ve kök hücre tedavisi gibi uygulamalar sayesinde yakın bir gelecekte tarihe karışabilecektir. Bu bağlamda ötenazi hakkının geniş bir şekilde tanınmasının bilimsel ve tıbbi gelişmeleri yavaşlatabileceği unutulmamalıdır. Ayrıca söz konusu hakkın tıp biliminin temel değerleriyle çelişen pek çok noktası olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

11) Söz konusu kararın tam metni için Bkz. <http://www.medical-journals.com/echr.htm> (04.05.2014)

Konunun ihmal edilmiş bir başka yönü ise, ötenazinin sadece beden sağlığı ile ilgili olarak ele alınmasıdır. Sağlık kavramının ruh ve beden sağlığı olmak üzere iki boyutu olduğu gerçeğinden hareketle; ötenazinin sadece beden sağlığı normal yaşantı sürmesine olanak vermeyecek derecede bozulmuş ve iyileşme olanağı bulunmayan kimselere tanınması aslında eksik bir değerlendirme olacak; söz konusu hakkın ruh sağlığı bozulmuş, aşırı psikiyatrik çöküntü içine giren ve iyileşmesi mümkün görünmeyen kimselere tanınması ise şüphesiz oldukça geniş bir yoruma yol açacaktır. Bu nedenle ötenazi, üzerinde hassasiyetle durulması gereken ve içerisinde olumlu ve olumsuz bir çok tartışmayı barındıran bir kurumdur.

IV. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları¹² Bağlamında Yaşam Hakkı ve Kolluk

Aslında yaşam hakkı söz konusu olduğunda, insan haklarının en öndeki ihlalcisi olan devletin hukuk sınırları içerisinde tutulması bağlamında, devletle olan ilişkiler ve hukuksal düzen ayrı bir önem kazanmaktadır. Fakat devlet ve yaşama hakkı olgusu, kendi içerisinde bazı kırılma noktalarını da barındırmaktadır. Çünkü bireyin yaşama hakkına en büyük tehdidi oluşturabilecek devlet, aynı zamanda yaşama hakkını koruma ve ona gerçek anlamını kazandırma gibi bir sorumluluğu da üstlenmiş bulunmaktadır (Talas, 1990: 83, 85).

Kolluk, ifa ettiği vazife itibariyle, yasal olarak güç kullanma yetisi ve tekeliyle donatılmış bir devlet organıdır (İçli, 1998: 69). Dolayısıyla kolluğa verilen bu yetkinin kullanımı uygulamada bir takım hak ihlali tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda birey-devlet ilişkisi biçiminde tezahür eden klasik insan hakları doktrini açısından bakıldığında da, insan hakları kavramını, kamu görevi ile ilişkili olarak ele alıp incelemek kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaosmanoğlu, 2014b). Aslında insan hakları ile doğrudan ilintili olması nedeniyle kolluğa tanınan bu yetkinin sınırları ulusal ve uluslararası düzenlemelerle kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Söz konusu düzenlemelerin bir bütün olarak doğrudan veya dolaylı biçimde kollukla ve kolluğun uygulamaları ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde, spesifik olarak yaşam hakkı bağlamında, söz konusu düzenlemelerden özellikle AİHS'de yer alan haliyle yaşam hakkı ve kolluk ilişkisi tartışılacaktır.

AİHS'ye, yaşam hakkı ve kolluk ilişkisi bağlamında yaklaşıldığında, sözleşmenin, hem güç kullanmanın meşruiyeti, hem de devlete yüklenen pozitif ve negatif sorumluluklar kapsamında kolluğun konumu açısından bir takım tespitler getirdiği gözlenir. Örneğin söz konusu sözleşmenin yaşam hakkını düzenleyen 2. maddesinin 2. paragrafında güç kullanmanın meşru olduğu durumlara değinildiği görülmektedir. Burada yaşam hakkının ihlaline yol açmamak için dikkate alınması gereken birbiriyle bağlantılı iki temel kriter

12) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin verdiği kararlar için bkz. www.echr.coe.int (10.03.2014)

vardır: (a) *Kuvvete başvurma keskin zorunluluk haline gelmesi*, (b) *kullanılan kuvvet ile gözetilen meşru amaç arasında orantılılığın (ölçülülüğün) bulunması* (Reisoğlu, 2001: 41). Dolayısıyla AİHS'nin 2. maddesinin 2. fıkrasının (a), (b) ve (c) bendlerinde ifade edilen amaçlardan birinin gerçekleştirilmesi bakımından yapılacak güç kullanımı, gerekli olandan fazla olmamalı; eğer güç kullanılmışsa da bu güç kullanımının oranlı olması ile ilgili olarak takip edilen amacın özü belirleyici olmalıdır. Bu bağlamda (a), (b) veya (c) bendinde ortaya konan durumun özünde olan tehlike ve kullanılan gücün ortaya çıkardığı risk derecesi yaşamın kaybedilmesine yol açabilecektir (Karaosmanoğlu, 2014c).

Bu çerçevede AİHM'ye yaşama hakkının ihlali iddiası ile açılan davaların önemli bir kısmının kolluğa tanınan güç kullanma yetkisinin kötüye kullanıldığına ilişkin iddiaları barındırdığı görülmektedir. AİHM'nin kararlarına bu bakış açısından yaklaşıldığında yaşama hakkının ihlali nedeniyle ülkelerin mahkum edilmesi, cezaevinde intihar, gözaltında intihar ve kaybedilme, çatışmada öldürme, faili meçhul öldürme, göstericileri dağıtırken öldürme, gözaltına alırken öldürme, kişi tarafından öldürme ile cezaevinde yaralama, gözaltına alırken yaralama, gözaltında ölümle tehdit ve sağlık hizmetlerinden yararlanamama şeklinde ortaya çıkan ölüm risklerini içeren olaylara dayanmaktadır.

Güç kullanmanın meşruiyetine ilişkin olarak AİHM'nin verdiği kararlar, söz konusu düzenlemelerin algılanmasına ışık tutacak niteliktedir. Bu davalar arasında en dikkat çekici kararlardan birisi mahkeme tarafından 1985 tarihli *Stewart v. United Kingdom* davasında verilmiştir. Söz konusu davada Mahkeme, Kuzey İrlanda'da bir gösteri sırasında İngiliz güvenlik güçleri tarafından bir çocuğun plastik mermiyle öldürülmesini kasıt olmasa da, yaşama hakkının ihlali olduğuna karar vermiş ve böylelikle sözleşmenin 2. maddenin ilk paragrafında yer alan "*hiç kimse kasten öldürülemez*" ifadesinin, ihmal ve kusur nedeniyle öldürme olaylarının yaşama hakkının ihlali sayılacağına vurgu yapmıştır. Dolayısıyla kullanılan güç meşru olsa bile, bu güç kullanımı sonucu kasıt, ihmal veya kaza nedeniyle meydana gelen öldürme fiilleri yaşama hakkının ihlali olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2004: 8, 9).

Yine güç kullanma ve meşruiyet ilişkisi bağlamında AİHM'nin yaşama hakkı çerçevesinde prensiplerini geliştirdiği ve uyguladığı klinik dava *McCann v. United Kingdom* davasıdır. Söz konusu davaya esas teşkil eden olayda, 06.03.1988 tarihinde Cebelitarık'a giren üç IRA mensubu, bombalama eylemine karışacakları zannıyla İngiliz SAS komandoları tarafından yakın mesafeden ateş edilerek öldürülmüş, ancak yapılan incelemelerde öldürülen kişilerin üzerinden hiçbir silah çıkmadığı gibi, herhangi bir bombaya da rastlanmamıştır. AİHM'ye açılan davada, İngiltere, öldürülen kişilerin İspanya'da bir bombalama olayına karışacaklarına dair bilgi aldıklarını ve bombayı uzaktan kumandayla patlatacaklarına dair işaretler olduğunu ileri sürerek öldürme olayının 2. madde kapsamında meşru olduğunu ileri sürmüştür. AİHM, askerlerin üstlerinden aldıkları emirleri yerine getirdiğini ve bunu başkalarının yaşamını korumak için yaptıklarını kabul etmiş ancak, anti-terör operasyonunun kontrol ve operasyonu içeren bir bütün olarak ele alınması ge-

rektiğini, yaşam hakkını ilgilendiren konularda istihbarat birimlerinin daha dikkatli olması gerektiğini, ve bu kişilerin İspanya'ya girerken tutuklanabileceğini vurgulayarak "kuvvete başvurmanın kesin zorunluluk haline gelmesi" şartının gerçekleşmediğini, gereksiz güç kullanma olduğunu belirterek İngiltere'nin yaşama hakkını ihlal ettiğine karar vermiştir (Arslan, 2004: 9).

AİHM, söz konusu davaya ilişkin gerekçelerde, yaşam hakkı ve kolluk ilişkisi bağlamında görüşlerini de belirtme imkanı bulmuştur. AİHM'ye göre, devlet güçlerinin kuvvete başvurması sonucunda ölüm meydana gelmişse, kuvvete başvurmanın yasal çerçevede yapılıp yapılmadığı, olaydan sonra ciddi, etkili bir soruşturmaya konu olmalıdır. Devletin yaşamı koruma görevi, böyle bir soruşturma yapılmasını zorunlu kılar. Kuvvete başvurunun kapsamı ile, korunmak istenen yarar arasında haklı bir denge mevcut olmalıdır. Kuvvete başvurmak için, olayın dış görünüşü (meydana geliş biçimi) dikkate alındığında haklı nedenler mevcutsa, dış görünüşün yanıltıcı olduğunun sonradan anlaşılması, devlet güçlerinin kuvvete başvurmada haksız olduğu anlamına gelmemektedir. Korunmak istenen yarar ile başvuru kuvvet arasında bir dengenin varlığı, sözleşmenin 2. maddesi kapsamında ölüm olayının kabul edilebilir sayılması için tek başına yeterli değildir. Devlet güçleri, operasyonu yaparken, kuvvet kullanmanın ölümle sonuçlanmasını imkan nispetinde azaltacak, en aza indirecek önlemleri almakla da yükümlüdürler (Reisoğlu, 2001: 41, 42).

Ulusal hukukumuz açısından da meşru güç kullanımına ilişkin Anayasa Mahkemesi'nin bazı kararları da konumuz açısından önem taşımaktadır. Benzer bir biçimde Anayasa Mahkemesi de, 29.08.1996 tarih ve 4178 sayılı Kanunun 3. maddesiyle, 3713 sayılı *Terörle Mücadele Kanunu*'na eklenen, "*Terör örgütlerine karşı icra edilecek operasyonlarda teslim ol emrine itaat edilmeyerek silah kullanmaya teşebbüs edilmesi halinde, kolluk kuvveti görevlileri failleri etkisiz kılmak amacıyla, doğrudan ve duraksamadan hedefe karşı ateşli silah kullanmaya yetkilidirler*" şeklindeki ek madde 2'yi, Anayasanın 17. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi iptal kararına ilişkin gerekçeleri sıralarken, silah kullanmanın kademeli olarak arttırılması gereken kuvvet kullanmanın son merhalesi olması gerektiği, devletin yaşama hakkını korumak için her türlü önlemi almakla yükümlü olduğundan silah kullanmaya ancak zorunlu, başka olanakların bulunmadığı durumlarda izin verilebileceği, bu başka olanakların kullanılmadan silah kullanılması durumunda ise yaşama hakkının ihlal edilmesinin söz konusu olacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur (Resioğlu, 2001: 43).

Diğer yandan, AİHS organlarının 2. maddeye ilişkin yorumlarından hareketle, çalışmanın önceki bölümlerinde aslında daha geniş bir çerçevede ele alınan yaşama hakkı konusunda, devletlerin negatif ve pozitif olmak üzere iki tür yükümlülüğünün olduğunu söylemek olasıdır. Negatif yükümlülük, kısaca usule aykırı şekilde yaşam hakkını ihlal edici hareketlerin yasaklanmasını içerirken, pozitif yükümlülük ise, öldürme olayına güvenlik güçleri müdahil olmasa bile devletin yaşama hakkını korumaya yönelik tedbirler

almasını gerektirmektedir. Geniş anlamda bu tedbir, devletin (a) *bir kişinin yaşamına yönelik gerçek ve kaçınılmaz bir tehlike olduğunda bu kişiyi korumasını*, (b) *her şeye rağmen bir öldürme olayı gerçekleşmişse olayla ilgili olarak etkili, hızlı ve kapsamlı inceleme yapmasını* gerektirmektedir. Bu yükümlülüklerini yerine getirmeyen taraf devletlerin AİHM tarafından sözleşmenin 2. maddesini ihlal etmiş kabul edileceği açıktır (Arslan, 2004: 9). AİHM'nin bir çok kararında da belirtildiği üzere sözleşmede yer alan haklar dinamik bir yapıya sahip olduğundan devlet, hem önce bu öldürmeme yükümlülüğünü yerine getirecek; hem de kişinin yaşamını, ölümle sonuçlanabilecek saldırı yahut eylemlere karşı korumak için gerekli önlemleri alacak ve en son olarak da böyle bir öldürme olayı gerçekleşmişse olayla ilgili olarak etkili, hızlı ve kapsamlı bir inceleme yapacaktır.

AİHM, 2002 yılında yine İngiltere hakkında *Paul and Audrey v. United Kingdom* davasında pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmemesinden dolayı yaşama hakkının ihlal edildiğine karar verilmiştir. Söz konusu davanın konusunu, şizofren bir kişinin önce polis karakolunda daha sonra da cezaevinde kalışı sırasında kamu görevlilerince yapılan hatalar oluşturmaktadır. Şizofren bir kişinin, yine başkalarına saldırdığı için tutuklanan diğer bir şizofren tutukluyla aynı hücreye konması sonucunda meydana gelen öldürme olayı kapsamında, İngiltere'nin (a) öldürülen kişinin yaşamına yönelik gerçek ve kaçınılmaz bir tehdit karşısında önlem almadığı, (b) öldürme olayı sonunda etkili ve gerekli incelemeyi yapmadığı için yaşama hakkını ihlal ettiğine karar verilmiştir. Bu davada ayrıca tedbirsizliğin unsurları olarak, daha sonra öldürülen kişinin polis karakolunda doktor muayenesinden geçirilmemesi ve bu kişinin başkaları için tehlikeli olduğuna dair formun doldurulmaması da vurgulanmıştır (Arslan, 2004: 9).

Türkiye'nin yaşama hakkını ihlalden dolayı kaybettiği davaların önemli bir kısmının pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmemesinden kaynaklandığı görülmektedir. Örneğin 28.03.2000 tarihli *Mahmut Kaya v. Turkey* kararında,¹³ PKK'ya mensup yaralı teröristlere yardım ettiği için ölüm tehditleri aldığını söyleyen bir doktorla, söz konusu şahsın arkadaşı olan bir avukatın öldürülmesi olayında AİHM; Türkiye'nin bu kişilerin yaşamına yönelik gerçek ve kaçınılmaz tehdit karşısında gerekli önlemleri almada başarısız olduğu için yaşama hakkını ihlal ettiğine hükmetmiştir. Mahkeme, Susurluk Raporu ile TBMM'nin hazırladığı araştırma raporlarına dikkat çekerek, devlet görevlilerinin bu kişilerin yaşamlarına yönelik riskin farkında olduklarını vurgulamış, dahası bu kişilerin öldürülmeleri olayı bağlamında etkili ve hızlı soruşturmanın yapılmadığını belirterek yaşama hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme aynı zamanda, Türkiye'de davanın önce yetkisizlik kararıyla Tunceli'den Kayseri Devlet Güvenlik Mahkemesi'ne (DGM), oradan Erzincan DGM'ye ve oradan da Malatya DGM'ye gönderildiğine dikkat çekerek, soruşturmanın etkili ve hızlı yapılmadığını belirtmiştir (Arslan, 2004: 9, 10).

13) Kararın Türkçe tam metni için bkz. <http://www.inhak-bb.adalet.gov.tr/aihmtr/mahmutkaya.htm> (10.04.2014).

Yine bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir diğer dava ise, 10.10.2000 tarihli *Akkoç v. Turkey* davasıdır.¹⁴ Söz konusu davanın konusunu Diyarbakır’da öğretmenlik yapan Zübeyir Akkoç isimli şahsın hükümetin sorumlu olduğu olaylarda öldürülmesi ve bu ölüm olayı hakkında ölen şahsın yakınlarının yasal yollar ve mahkemeye müracaattan mahrum bırakılması iddiaları oluşturmaktadır. Bu iddiaların, AIHS’nin 14 ve 18. maddeleri yanında yaşam hakkını düzenleyen 2. maddesi ile 3, 10, 13 ve önceki 25. maddeleri ile 1 No’lu Protokolün 1. maddesine aykırılık teşkil ettiği ileri sürülmüştür. Sonuç olarak AIHM, konumuz bağlamında Türk hükümetinin, sözleşmenin 2. maddesine aykırılığa yol açacak şekilde bahse konu şahsın yaşamını korumada ve meydana gelen ölüm olayına ilişkin olarak etkili bir araştırma ve soruşturma davranışı içine girmedi başarısız olduğundan, sözleşmenin 2. maddesine aykırılığın var olduğuna karar vermiştir. Söz konusu davada Mahkeme, ölen şahsın herhangi bir devlet organının veya devlet organları adına hareket eden bir kişinin eylemiyle öldürüldüğüne ilişkin bir sonuca ulaşmamakla birlikte, yaşamı risk içinde olduğu bilinen kişiyi korumak için otoritelerin, pozitif yükümlülüklerini yerine getirmede başarısız olmaları ve meydana gelen ölüm olayının hızlı ve etkili bir soruşturmaya konu edilmemesi doğrultusunda yaşama hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir (Karaosmanoğlu, 2014b). Çünkü Mahkeme’ye göre, Akkoç yetkililerin hukuk dışı olarak nitelendirdiği faaliyetler içinde yer alması ve politikalarına muhalefet etmesi nedeniyle yetkililer tarafından da farkında olunan gerçek ve yakın bir tehlike içerisinde bulunmasına rağmen –ki mahkemenin gerekçeli kararında devletin söz konusu şahsın aldığını belirttiği tehdit telefonlarına karşı herhangi bir adım atmamış olmasına ve bölgedeki özel duruma ilişkin Susurluk Raporu vb. belgelere atıf yapılmaktadır- yaşamı koruma konusunda Türkiye yetersiz kalmıştır. Aynı zamanda Mahkeme, Güneydoğu Bölgesi’nde güvenlik güçleri tarafından yapılan eylemler hakkında ceza hukuku uygulamaları bağlamında Cumhuriyet Savcısının soruşturma yapma yetkisinin, yargılama yapıp yapılmamasına karar veren İl İdare Kurullarına bırakılmış olmasının da hızlı ve etkili bir soruşturma yapılmasını engelleyen bir durum olduğu değerlendirmesini yapmıştır (Karaosmanoğlu, 2014c).

Öte yandan, AIHM’ye göre taraf devletler, gözaltına alındıktan sonra kaybolan kişilere ne olduğunu inandırıcı bir şekilde açıklama yükümlülüğünü de taşımaktadırlar. Nitekim 14.11.2000 tarihli *Taş v. Türkiye* davasında¹⁵ Mahkeme, PKK ile bir çatışma sırasında bacağından yaralı olarak ele geçirilen bir kişinin daha sonra bir çatışma sırasında kaçtığı şeklinde savunma yapan Türkiye’nin yaşama hakkını ihlalden tazminata mahkum edilmesine karar vermiştir. Gözaltı kayıtlarında Taş’ın isminin geçmemesi, itirafçı bir PKK’nın ifadelerindeki çelişkiler, Taş’ın kaçtığına dair rapor hazırlayan üç görevlinin

14) Kararın Türkçe tam metni için bkz. <http://www.inhak-bb.adalet.gov.tr/aihmtr/akkoc.htm>, (10.04.2014).

15) Kararın Türkçe tam metni için bkz. <http://www.inhak-bb.adalet.gov.tr/aihmtr/tas.htm> (09.04.2014).

isimlerinin bildirilmemesi, Taş'ın gerekli tedavisinin yapıldığına dair hiçbir belgenin bulunmaması gibi unsurlara dikkat çeken Mahkeme, Türkiye'nin Taş'a yakalandıktan sonra ne olduğunu tam olarak açıklayamadığını belirtmiştir. Ayrıca, Mahkeme'ye göre Taş'ın kaybolmasından sonraki inceleme, hızlı, yeterli ve etkili olmadığı için 2. madde ihlal edilmiştir (Arslan, 2004: 10).

Benzer olarak konumuzla dolaylı yönden ilgisi kurulabilecek şekilde, AİHM'de görülen davalarda, gözaltı ve tutukluların yaralanmaları durumunda, devletin makul açıklama sorumluluğunun olduğu da unutulmamalıdır. Bu sorumluluk çerçevesinde devletlerin, salt sözlü beyana dayalı olarak örneğin 'yaralanmaları kamu görevlilerinin yapmadığını' ileri sürmesi, makul açıklama sayılmamaktır. Bu konuda Mahkeme'nin verdiği 10.10.2000 tarihli *Satik and Others v. Turkey*¹⁶ kararı üzerinde durmakta yarar bulunmaktadır. Davanın konusunu Kadir Satık ve arkadaşlarının, İzmir DGM'de götürülmeden önce üst araması yapılmasını reddetmelerini müteakip, cezaevi personeli ve jandarmalar tarafından şiddetli bir şekilde vurulup dövülmeleri ve bu durumun AİHS'nin 2 ve 3. maddelerinin ihlal edildiği iddiaları oluşturmaktadır. Söz konusu davada, Türkiye bahse konu eylemlerin kolluk güçleri tarafından yerine getirilmediği şeklinde bir savunma yapmıştır. Ancak AİHM dava kapsamında, AİHS'nin 3. maddesinde yer alan "işkence ve kötü muamele yasağına aykırılık"tan Türkiye'yi mahkum etmiş ve özellikle diğer gerekçelerle birlikte, tutukluların yaralanmaları bakımından hükümetin makul açıklamasının olmaması ve demokratik ülkelerde, yine konumuzla bağlantılı olarak, kullanılan gücün oranlılığı konusu dahil olmak üzere güvenlik güçlerinin hesap verebilirliği bakımından bağımsız izleme mekanizmalarının var olması gerektiğine atıf yapmıştır (Karaosmanoğlu, 2014a). Mahkemenin gerekçeli kararında vurgu yaptığı, ceza hukuku uygulamaları bağlamında iç hukukça görevlendirilen İl İdare Kurullarının bağımsız çalışamayacakları hususu—ki bu olayda İzmir İl idare Kurulu, ancak dört seneyi aşkın bir süre sonucunda soruşturma açılmasına izin vermeme yönünde karar almış; soruşturma sürecinde gerekli dikkat ve hassasiyetin gösterilmemesinin bir göstergesi olarak da dava dosyası Buca Cezaevi Jandarma Komutanlığı'na gönderildikten sonra kaybolmuştur- bu açıdan oldukça önemlidir.

Sonuç

Yaşam hakkı, diğer hak ve özgürlüklerin ortaya çıkabilmesi ve kullanılabilmesi açısından bir ön şart olduğundan ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle yaşam hakkı üzerine yapılacak değerlendirme ve algılamaların diğer hak ve özgürlükleri doğrudan etkileyecek bir niteliği bulunduğu açıktır. Ancak çalışma genelinde de vurgulandığı gibi, söz konusu alan ile ilgili olarak, üzerinde dikkatle durulması gereken ve farklı disiplinler tarafından çok değişik boyutlarıyla uzun sürelerdir tartışılmalı olan bazı olgular bulunmaktadır. Çeşitli

16) Kararın Türkçe tam metni için bkz. <http://www.inhak-bb.adalet.gov.tr/aihmtr/satikvd.htm> (09.04.2014).

hak kategorileri arasında bir seçim yapma ortak paydasında buluşan söz konusu tartışma alanlarına ilişkin lehte veya aleyhte savunmaların kendi içerlerinde bir tutarlılık ve haklılık taşıdıkları görülmektedir.

Aslında yaşam hakkı olgusunun doğrudan devletle ilgili bir alan olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Çünkü, gerek devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri; gerekse tartışmalı alanlar olarak karşımıza çıkan cinayet fiiline ilişkin cezasızlık veya cezada indirim sebepleri, kürtaj, ötenazi ve idam cezası konuları, devletin hukuk kurallarıyla düzenlemeye çalıştığı ve bu anlamda bir tercih meselesi olarak ortaya konan olgular olarak, devleti doğrudan sorunun odağına yerleştirmektedir.

Yaşam hakkıyla ilgili olarak, devletin konuya müdahil olduğu diğer bir alanı ise, kolluğun kullandığı yetkiler oluşturmaktadır. Kolluk, yerine getirdiği uygulamalar içerisinde, kendisine hukukla tanınan sınırları da aşarak yaşama hakkını ihlal edebilmektedir. Bu anlamıyla aslında devlet koruma ve geliştirmeye talip olduğu yaşam hakkının ihlalcisi konumuna düşebilmektedir. Bu nedenle kolluğun yerine getirdiği uygulamalar ve kullandığı yetkiler, özellikle hukuksal bakış açısından ele alınıp, üzerinde dikkatle durulması gerekli alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

AİHM kararlarının bu açıdan getirdiği yerinde tespitler ve yaptığı yorumlar oldukça yol göstericidir. AİHM, yaşam hakkı ile ilgili olarak kolluğun kullandığı yetkiler ve yerine getirdiği uygulamalar ile devlete yüklenen negatif ve pozitif sorumluluklar bağlamında devletlerden; güç kullanımı, yaşam hakkının bilinen ve muhtemel bir tehlikeye karşı korunması, herhangi bir ihlal olması durumunda söz konusu ihlale ilişkin makul açıklamalar yapılması ve konuya ilişkin etkili, hızlı ve kapsamlı bir soruşturmanın yürütülmesi konularında dikkatli olmalarını beklemektedir. Mahkeme, söz konusu değerlendirmelerin dışında kalan uygulamaları açıkça yaşam hakkının ihlali olarak görmektedir.

Türkiye'deki bazı uygulamaların ise, konumuz açısından bir takım olumsuzlukları barındırdığını ifade edebiliriz. Öncelikle, kolluğun eğitim eksikliğinin bir an önce giderilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda kolluğa güç kullanımı üzerine açık ve net kuralların varlığının aktarılması, sadece gerekli durumda ve ihtiyaç oranında güç kullanımının sağlanması, gücün ve ateşli silahların ancak hukukun yetki verdiği durumlarda kullanılması gerektiği ve kötü kullanılması durumunda karşılaşılabilecek yaptırımların işleneceği eğitim programları düzenlenmelidir.

Ayrıca, devletlere yaşam hakkı açısından yüklenen pozitif sorumluluklar bağlamında, herhangi bir yaşam hakkı ihlali olduğunda hızlı, kapsamlı ve etkili suç soruşturmalarının yapılabilmesi temin edilmeli ve bu doğrultuda karşılaşılan yapısal veya hukuksal engeller ortadan kaldırılmalıdır. Bu noktada, memurlara ilişkin yargılama prosedürlerinde değişiklik yapılarak hazırlık soruşturmasında yeknesaklığın sağlanması gibi alternatif çözüm önerileri üzerinde ciddi anlamda durulmalıdır.

Sonuç olarak, yaşam hakkı, belki de hakların en kutsalı olarak, içerdiği çok sayıda tartışmalı alanla birlikte üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bir olgudur. Bu hak bağ-

lamında devletlere düşen görev ise, söz konusu hakkın en büyük ihlalcisi şeklindeki algılamaları haksız çıkararak, yaşam hakkının pozitif ve negatif boyutlarıyla birlikte gerçek anlamına kavuşturulmasını sağlamak olmalıdır. Böylelikle, devlet üzerine düşen görevi yerine getirecek, bireyin en önemli hakkının güvencesi olacaktır.

Kaynakça

- Arslan, Ç., Şen, Y. Furkan ve diğ. (2005). Türkiye’de İnsan Ticareti ile Mücadelede Yasa Uygulama ile İlgili Stratejik Bir Yaklaşım. Ankara: Uluslararası Göç Örgütü (IOM).
- Arslan, Z. (2004). İnsan Hakkı İhlalleri, Ankara: Yüksek Kademe Yöneticilik Eğitimi Kursu Ders Notları.
- Büttüç, Y., Görmez, A., (2003) “Anne ve Çocuk Arasındaki Hak Mücadelesi”. http://www.ilefarsiv.com/akildefteri/yazi_107.htm (03.04.2015)
- Cemal, H. (1999). “İdam Cezasından Tümüyle Kurtulmak”. <http://www.milliyet.com.tr/1999/06/30/yazar/cemal.htm>, (10.03.2004).
- Faunce, T. (2003). “ACT Human Rights Act: Legality of Abortion Remains With the Legislative Assembly”. Canberra Times, Cilt: 1, ss.11.
- Gemalmaz, M. S. (1990). “Ölüm Cezasının İlgasını Amaçlayan BM Uluslar arası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin İkinci Seçmeli Protokolü ve Türkiye’de Ölüm Cezası Sorunu”. İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 12, Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, ss.65-82.
- Güven, K. (2000). Kişilik Hakları ve Ötenazi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- İçli, T. (1998). “Güç Kullanma Yetkisi ve Bunun Kullanımında Polisin Çelişkisi”. Polis Bilimleri Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, ss.69-72.
- Karaosmanoğlu, F. (2001a). “Güvenlik Güçlerinin Demokratik Hesap Verebilirliği ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Satık v. Türkiye Kararı”. İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 23-24, Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, ss.65-77.
- Karaosmanoğlu, F. (2001b), “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Akkoç v. Türkiye Davasında Verdiği Kararın Kolluk ve Diğer Kamu Görevlileri Bakımından İrdelenmesi”, Polis Bilimleri Dergisi, Polis Akademisi Yayınları, Cilt: 3, Sayı: 1-2, ss.133-152.
- Karaosmanoğlu, F. (2002) “Türkiye’nin Demokratikleşmesi: Yasama Hakkı ve Polis”. Türkiye’de Devlet, Toplum ve Polis (Ed.: Hasan Hüseyin Çevik / Turku Göksu) Ankara 2002, ss.113-135.
- Kuyaksil, A. (2002). İnsan Hakları Bilgileri. Ankara: Eylül Kitap & Yayınevi.

- Özen, M. (2004). “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Bağlamında Yaşama Hakkı ve İşken-
ce Yasağına İlişkin İç Hukuktaki Düzenlemeler ve Uygulamadaki Sorun-
lar”, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Adli Yargı Sempozyumu, 26-27
Eylül 2003, Türkiye Barolar Birliğı Yayınları, No: 72, ss.119-159.
- Reisoğlu, S. (2001). Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları. İstanbul: Beta Yayınları.
- Savcı, B. (1979). “Yaşam Hakkı Üzerine”. İnsan Hakları Yıllığı. Cilt: 1. Ankara: TODA-
İE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, ss.17-35.
- Savcı, B. (1980). Yaşam Hakkı ve Boyutları. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler
Fakültesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Talas, C. (1990). “Yaşam Hakkı ve Toplumsal Haklar”. İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 12,
Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, ss.83-90.

İnternet Adresleri:

- <http://ilef.ankara.edu.tr/akildefteri/yazi.php?yad=299>
- <http://www.echr.coe.int>
- http://www.eu.ibresearch.com/news_display.asp?upsale_id=1512
- <http://www.hukukcu.com/bilimsel/kitaplar/otenazi.htm>
- <http://www.kadinca.net/modules.php?name=News&file=article&sid=225>
- <http://www.kadinlar.com/cinsellik/kurtaj.htm>
- <http://www.kazete.com.tr/arsiv/2003/34/index.php?sayfa=seda&bolum=yazarlar>
- <http://www.medical-journals.com/echr.htm>
- <http://www.tbmm.gov.tr>
- <http://www.turkiye-klinikleri.com/Mediamagazin.asp?Sayi=152&Haber=533>
- http://www.turkiyeonline.com/haber/ozel_dosya/Otenazi/Index.php